

„Duše“, „život“ a „krása“ v moderní české literatuře přelomu 19. a 20. století

LUDMILA B. HANKÓOVÁ

Jsou dějiny kultury závislé na letopočtech? Proč máme konce století vnímat jako apokalypsu? Když Arnošt Procházka ve své úvaze o soudobé české poezii řekl v roce 1896, že konce století jsou vždy kalné a kolísavé, zdůraznil zároveň, že rozhodující není „počet roků, vyměřených jednomu věku“, ale důvody vnitřní, to, že stará kultura se vyžila, že je třeba vyznačit nové cesty. Z nejistot s tím spojených pochází kolísání, tápání. Tady snad můžeme hledat i zdroje pocitů tradičně označovaných jako pocity fin de siècle, které měl Procházka, když hovořil o novém moderním umění, zřejmě na mysli a které ve značné míře ztvárnila především symbolistická dekadentní literatura. Takové pocity můžeme sledovat nejen u vyloženě dekadentních básníků, u Karla Hlaváčka nebo Jiřího Karáska, ale například i u Otokara Březiny nebo Antonína Sovy.

Pocity rozkolísanosti, smutku, splínu vyjadřují i substantiva uvedená v nadpisu této práce. Ta jsou značně frekventována v dobové poezii, próze i esejistice. Jejich významové proměny se budu snažit sledovat na vybraných ukázkách od konce 19. století do prvních let století 20. Pro nedostatek času a místa se zaměřím zejména na poezii, a to na verše Karla Hlaváčka, Otokara Březiny, S. K. Neumanna, Karla Tomana a Fráni Šrámka.

Domnívám se, že přelom století neznamená jen zánik starého, ale i vznik nového, nových nadějí, nového, nadějného umění. Tatáž slova, která v kontextu dekadentních nálad vyjadřovala zemdlenost, prázdnotu a smutek, se v kontextu moderní poezie prvních let nového století stávají nositeli radostnějších pocitů.

Substantivum duše je v moderní české literatuře devadesátých let, zejména v její symbolistické části, značně frekventováno a akcentováno. Na stránkách *Moderní revue* se vyskytuje zejména v nietzscheovském pojetí duše vyvoleného individua.¹ Tato duše je trpící, umdlená, zlomená, popravená, jak ji zobrazil např. Karel Hlaváček na kresbě *Poprava duše* v cyklu *Prostibolo duše* (1897). Příznač-

¹ „Hodina se blíží: ó duše, vyššího člověka duše, bdíš? tato řeč jest pro jemné uši, pro uši tvé – půlnoci ducha neslyšíš?“ (Nietzsche 1995: 293)

ně stejný (*Prostibolo duše*) je i název jediné básnické sbírky Arnošta Procházky z roku 1894/1895.² Duši tvůrčího individua v umělecké kritice zdůrazňuje na stránkách *Moderní revue* Jiří Karásek. Kritikovu duši chápe jako samostatnou tvůrčí individualitu, kritik je podle něho „umělcem, který na cizích duších dává poznati duši vlastní, který na cizích zrcadlech ukazuje vlastní tahy, vlastní rysy, vlastní tvář“ (Karásek 1995: 291). Zlomenou duši má hrdina lyricckoepické skladby Antonína Sovy (*Zlomená duše*, 1896). Zahořklá duše tohoto mladého muže je zraněna ztroskotáním milostného života i zklamáním v životě společenském.

Jeden z nejvýznamnějších básníků sdružených kolem *Moderní revue*, Karel Hlaváček, vyvolává ve sbírce *Pozdě k ránu* (1896) náladu spojenou s prožitkem přírodních dojmů, v nichž „duše zlákána svou fixní ideou [...] vstříc do mlh vybíhá [...]“ a pak „tesklivě se zpět vždy navrací“ (Hlaváček 1964: 16). Je to duše aristokratického, jemně cítícího a jemně vnímajícího intelektuála, jehož duševní stav je v souladu s přírodními vjemy podzimního šera, bledého měsíčního svitu, zamřženého rána apod.

Duše revoltujícího poety S. K. Neumanna, který se vzpírá veškerým konvencím, se sice také vyskytne (ve sbírce *Jsem apoštol nového žití*, 1896) ve spojení s dobovým dekadentním atributem „duše umdlené“, ale zároveň tyto atributy odmítá a staví proti nim hodnoty pozemského života:

Jsou duše umdlené, jež toužebně hledí v dáli.
Jsou močály, jsou tmy...
Leč pochodně jen sem! Hurá mládí.

(Neumann 1955: 30)

V *Satanově slávě mezi námi* (1897) a ve *Snu o zástupu zoufajících* (1903), ve kterém se střídají básně vyjadřující kolektivní cestu zástupů bratrů k nalezení smyslu života (zejména v titulní básni *Snu...*) a básně oslavující „pohanskou“ radost z pozemského života, se už význam tohoto substantiva mění a získává příznačné atributy „nepokojná“, „pyšná“ apod.

Obrovskou frekvenci má slovo duše v poezii největšího českého symbolistického básníka, Otokara Březiny. Opakuje se téměř v každé básni všech pěti jeho sbírek od *Tajemných dálek* (1895) až po *Ruce* (1901). Březinova duše je, zejména v *Tajemných dálkách* a ve *Svítání na západě* (1896), naplněna bolestí,

² Individuální, osamělou, tajemnou duši géníů (F. Rops, F. M. Dostojevskij, J. K. Huysmans, E. Munch) zdvihuje v druhé polovině devadesátých let na stránkách *Moderní revue* i Stanislav Przybyszewski, překlady jehož textů se jeden čas vyskytovaly téměř v každém čísle a jehož vliv na moderní českou literaturu devadesátých let, zejména na její „satanistickou“ část je nesporný.

utrpením: „V mé duši smutek dlí a hořké vůně teskné“ (Březina 1958: 39). „Mám v duši lítost spoutaného v loži, / Mám v duši lítost zchudlého vládce nesmírných rozloh, / Mám v duši lítost vězně v den slavností májových“ (ibid.: 78–79). „Jdu, teskný, duši svou, kde setba noci zraje“ (ibid.: 15).

Ve *Svítání na západě* však můžeme sledovat i přechod od singuláru k plurálu, od „duše“ k „duším“. V tomto plurálu, tj. v bratrství spřízněných duší, je utajena síla a schopnost porozumět i tajemství smrti. V básni *Vladaři snů* jsou vladaři „bratři, jichž duše klekají vedle duše mé [...]“ (Březina 1958: 104). V závěrečné skladbě této sbírky, ve *Víně silných*, je vyjádřeno, že smrt „podobná výkřiku všech písní, skrytých ve všech minulých i budoucích duších a světech“ (ibid.: 122) je – při zachování kontinuity – nadějným spojením pozemského života s životem věčným. Tyto poněkud optimističtější tóny spolu se zesílením frekvence plurálu, vyjadřujícího bratrství stejně věřících a směřujících k Nejvyššímu, tj. k Bohu, jsou nápadnější v dalších Březinových sbírkách, ve *Větrech od pólů* (1897) a v *Stavitelích chrámu* (1899). Duše lidí sice i nadále trpí bolestmi pozemského života, ale bratrství, láska a společný cíl dosáhnout „Nejvyššího“ poskytují radostnější perspektivu, až „v úsměvu vašem tisíce úsměvů zasvítlí z tisíce duší [...]“ (ibid.: 166).

Do duší stavitelů chrámu proniká bolest, žal a utrpení, ale duše těch, kteří nejvíce trpěli, snad může dojít smíření ještě na této zemi. Závěrečná báseň této sbírky, hymnická skladba, oslava jara v duších bratří, vyznívá téměř optimisticky:

Pozdravujeme jaro! Vítáme netrpělivost duší!

Třesení křídel zesílených! Odvahu zraku zjasnělého!

(Březina 1958: 212)

Také v poslední (páté) Březinově sbírce *Ruce* (1901), v níž ruce bývají chápány jako symbol kolektivního sjednocení lidí, se substantivum duše vyskytuje téměř výhradně v plurálu, a to jak ve verších poukazujících na tragickou existenci na této zemi – „Jdou naše duše v tisíciletích exilem země, slepci osleplí mystickou vínou narození“ (Březina 1958: 220), tak v básních oznamujících radostné naplňování společného cíle na společné cestě k věčnosti:

Však jejich ruce duchové k hvězdám se rozpjaly,
miliony duší na zemi a ve všech světech objaly.

(Březina 1958: 254)

Také substantivum život je v české literatuře přelomu století akcentováno. Už manifest *České moderny* (1895) požaduje umění spjaté se životem a myslí tím

umění svébytné, vyjadřující umělcovu vnitřní pravdu. *Moderní revue*, jak známo, se sice stavěla proti České moderně a v mnohých článcích – zdůrazňujíc výlučnost tvůrčího individua a výlučnost umění – stavěla umění nad život, ale dokonce i Jiří Karásek v eseji Sociální užitečnost umění z roku 1895 píše, že rozkvět umění je zakořeněn v individuálním nitru umělcově, který má sice všedním, povrchním životem pohrdat, nakonec se však má dopracovat „k syntéze života, a tím i k nejvyššímu ideálu každého umělce, k syntéze Umění“ (Karásek 1995a: 293).

V symbolistické dekadentní poezii je substantivum život o něco méně frekventováno než substantivum duše. U Hlaváčka, pokud se vůbec vyskytuje, bývá v kontextu slov označujících smutek nebo dokonce smrt. V textu Sklon inteligenta k pavoučímu charakteru ze sbírky *Pozdě k ránu* píše básník o smutku z jiného života. Ve čtvrtém oddílu *Mstivé kantilény* hovoří o očích, „jimž se neslibuje dlouhého života, neb páchnou hořkou a smrtící vůní bohlavu“ (Hlaváček 1964: 59).

V poezii S. K. Neumanna, která i v jeho symbolistickém období a v době jeho úzké spolupráce s *Moderní revue* byla ve srovnání s ostatními symbolisty méně spirituální a už tehdy spíše „pozemská“ či „satansky provokativní“, je substantivum život časté. Ve sbírkách *Jsem apoštol nového žití* a *Apostrofy hrdé a vášnivé* se vyskytuje v kontextu hédonistických požitků: „Leč zpívej o životě, bruneto sladká, a víno ať tryská“ (Neumann 1955: 33):

v náručí lásky hýřil jsem v rozkoše mohutném jase,
zkájen polibky života –

(Neumann 1955: 50)

V *Satanově slávě mezi námi* je v provokativní básni Credo povýšen na život s velkým Ž Satan: „Věřím v Satana, jenž Pýcha jest a Vědění a Život“ (Neumann 1955: 100). V titulní básni *Snu o zástupu zoufajících*, když se zástupy, hledající smysl existence, odvrátí od prázdného božského trůnu a vydají se na cestu k trůnu Satanovu, nacházejí za pomoci Satana smysl žití už na této zemi. Život, který i tu zůstává s velkým Ž, je totožný se satanskou vzpourou: „Já [= Satan, pozn. L. H.] však jsem Život, já jsem síla a rozkoš a pýcha a vzpoura“ (Neumann 1955: 116). V básni Jarní apostrofa slunce (*Sen o zástupu zoufajících*) se substantivum život ocitá v souvislosti se slovem krása a výrazně předjímá radostnou atmosféru budoucí *Knihy lesů, vod a strání*.

V Březinově mystické poezii, která vyjadřuje rezignaci na život pozemský a směřuje k absolutním hodnotám božským, má slovo život jiný význam než

v pojetí Neumannově. V prvních Březinových sbírkách bývá spojeno se slovy noc, hvězdy, smrt apod.:

Dýchali jste na mne životem těch podivných květů,
jež zavřeny slunci otvírají se slavnému mlčení hvězd.

(Březina 1958: 75)

Ve *Větrech od pólů*, kde směřování k Věčnému, Nejvyššímu, Tajemnému Bohu nabývá výraznější perspektivy, je i slovo život spojeno s pojmem věčného Boha.

Ó, Věčný! V té chvíli, když ruce mé bez vlády klesly, zesláblé láskou,
vlastní tvůj život viděl jsem, změněný neznámým světlem.

(Březina 1958: 137)

Sjednocení bratrských duší v lásce a v poznání Věčného znamená i sjednocení životů – „a uzříte zástupy nesčíslných životů vcházející v jediný život“ (Březina 1958: 166). Odtud zbývá už jen krok k vyjádření radostného smyslu života v kolektivním směřování všech lidí k nejvyššímu ideálu, jak je vyjadřuje refrén „sladko je žítí“ v básni Kolozpěv srdcí ze sbírky *Ruce*.

Krásu pokládám – navzdory všem teoriím o estetice ošklivého – za základní kritérium umění. (Ne nadarmo vznikala kdysi slovní spojení typu krásná literatura nebo složená slova jako krasověda, krasořeč apod.)

V esejistice *Moderní revue* se slovo krása často vyskytuje v souvislosti se slovem život: „Syntéza krásy a života je metou umění budoucnosti,“ píše Bohuslav Chaloupka ve stati *Budoucí umění* už v roce 1894 (Chaloupka 1995: 288). A o sedm let později shrnuje Miloš Marten, že „nemá umění jiné snahy, než aby převedlo život, jeho nezaručený hyb a var, na vzorec krásy jedině jistý [...]“ (Marten 1995: 312).

Je zajímavé, že v Hlaváčkově křehké poezii, naplněné dojmy a krásou přechodů dne v noc a noci v den, se pojem krásy vyskytuje výhradně v adjektivní podobě jako atribut k tělesné kráse: „krásnými prsty“, „její krásná a nešťastná ňadra“. V lyrické próze *Má Ithaka* ze sbírky *Pozdě k ránu* se tato krása postupně zbavuje tělesnosti: „zpívala svým krásným a měkkým starořeckým altem“, až se zcela abstraktňuje v podobě „Krásné Touhy“ (Hlaváček 1964: 21–22).

V Neumannových *Apostrofách hrdých a vášnivých* je krásy ještě dekadentně unylá: „Bys v bouřlivou píseň dnů mých přinesla nový tón unylé krásy“ (Neumann 1955: 59). O něco později, v *Satanově slávě mezi námi*, se stává pozem-

sky a „pohansky“ vyzývavou: „Ó Pane písně, velký Pane lásky, já jsem jí líbal krásu tvého jména“ (ibid.: 95), až předjímá atmosféru slavné modlitby z budoucí *Knihy lesů, vod a strání*: „Ve jménu krásy immorálně, ve jménu života, jenž kypí nám v žilách“ (ibid.: 90).

Pro Otokara Březinu je krása – v souladu s celkovým zaměřením jeho poezie – krásou ne z tohoto, ale z onoho, věčného světa: „Hrou třípytných konstelací se nebes krása stkvěla“ (Březina 1958: 43). Pojem krásy je u Březiny spojen s pojmem duše, jen duši lze vnímat skutečnou krásu: „[...] Ó, rci, zda duši se ve sním / v duh krásu, jež leží v hrobě bílého světla“ (ibid.: 60).

I Březinova poezie se na začátku století, ve sbírkách *Stavitel chrámu a Ruce* – podobně jako Neumannova ve *Snu o zástupu zoufajících* – kolektivizuje, ale na rozdíl od Neumannovy „hmotnosti“ zůstává důsledně duchovní. Krása – i ve spojení se slovy jaro, láska, ba i žena – zůstává symbolem vyšších hodnot, k jakým na tomto světě dospět nelze. Avšak v bratrství spojených duší k nim lze směřovat, nacházet cestu z tohoto bolestného světa do světa neznámého, tajemného, tj. božského a věčného. Březinův kolektiv je duchovního rázu, substantivum krása je v něm odhmotněno, zduchovněno: „V úsměvech krásy i v přítulných pohledech věcí hořelo pro nás hrobové světlo našeho zasvěcení“ (Březina 1958: 245).

Všeobecně se však v prvních letech 20. století slova život a krása více zhmotňují, zakotvují na tomto světě a stávají se nositeli radostných, optimistických nálad. Je snad možné i říci, že předjímají českou avantgardu, jak se utvářela začátkem dvacátých let. Připomenu jen Teigeovu závěrečnou stať z *Revolučního sborníku Devětsil* (1922), v níž se zdůrazňuje, že „krása nového umění je z tohoto světa“ a úkolem umění je „všecky krásy světa“ vyzpívat.

Březina po sbírce *Ruce* (1901) další básnické knihy nevydává. Vedle symbolismu a impresionismu se v české poezii začínají uplatňovat nové směry, například naturismus a vitalismus, jak je reprezentují zejména verše Karla Tomana, Fráni Šrámka a S. K. Neumanna. Slovo duše se z poezie postupně vytrácí, slova život a krása nabývají nových významů. V roce 1905 vychází pod názvem *Boje o zítřek* kniha esejů v té době už vůdčího literárního kritika F. X. Šaldy. Tam v eseji *Nová krása: Její geneze a charakter* formuluje autor svá nejnovější estetická kritéria. Život a krása jsou tu rovnocenné a vzájemně se podmiňující pojmy: „A básníci [...] rozmnožující říši života rozmnožují říši krásy“ (Šalda 1941: 117–18).

Bezprostředně na přelomu století vstupuje do české poezie Karel Toman (1877–1946). V erotických básních jeho druhé sbírky *Torzo života* (1902), kterou můžeme chápat i jako rozloučení s dekadencí, jsou substantiva život a krása ještě spojena s bolestí, smutkem, ba i se smrtí.

V tvou korunu, živote,
v tvůj smutek, ó ženo,
krvavé korály nasázím,
své bolesti věno.

(Toman 1953: 21)

„milovat toho, který sílu měl ilusi krásy smrtí život dát“

(Toman 1953: 45)

Ve slovníku další Tomanovy sbírky, v *Melancholické pouti* (1906), jsou zdůrazněny barvy, květy, zdobnost, tj. slova příznačná pro dobové secesní umění. I slova život a krása se uplatňují v tomto kontextu:

Je málo květů po Čechách pro tvoje černé vlasy
a v žádném nekrvácí nach
hodný tvé snědé krásy.

(Toman 1953: 50)

Sbírka *Sluneční hodiny* (1913) bývá srovnávána se Šrámkovým *Splavem* (1916) a Neumannovou *Knihou lesů, vod a strání* (1914). Za společné rysy se pokládají smyslově názorné obrazy přírodních jevů, hmotné pojetí skutečnosti, nalezení životního kladu v splynutí se zemí a s přírodou jako se zdrojem životní energie. Verše těchto sbírek, zejména Šrámkova *Splavu* a Neumannovy *Knihy lesů, vod a strání* bývají označovány za naturistické a vitalistické, tj. vyjadřující dynamiku života a zdůrazňující jeho kladný smysl a krásu. Na rozdíl od mlhavých jiter, šerých podvečerů, zamžčených podzimů, chorých hvězd, černých stínů dekadentní poezie devadesátých let dominují ve výše uvedených sbírkách obrazy sluncem zalitých luk v poledne, jásavá, životem naplněná jara, kvetoucí stromy, zurčící potoky apod. Místo vyjádření pocitů smutku a bolesti vystupuje do popředí radost z lásky, z erotiky, z krásy, ze života. Více citově založený Fráňa Šrámek oslovuje svého dospívajícího hrdinu, „včerejšího a pošetilého“ Jana Ratkina v závěru románu *Stříbrný vítr* (1910): „Ty, který jsi volal krásu – a před krásou jsi zastřel oči. Ty, který jsi volal život – a při první jeho písni potřhal jsi struny“ (Šrámek 1953: 238). Ve sbírce *Splav* pak vtěluje básník své erotické sny do obrazů rozmachu jarní přírody:

Já si tě vyprosil na první bouře. Dar
krásný jsi, utkaný z par.

(Šrámek 1960: 43)

Slavná Neumannova *Kniha lesů, vod a strání*, jejíž verše vznikaly už od roku 1908, je zahájena Vstupní modlitbou „Ve jménu života i radosti i krásy“. V jiné básni vítá autor březnové předjaří a oslavuje životadárnost země:

Země, zítra se zazelenáš!
Země, zítra nám rozkvetěš!
[...]
dechem života naplníš plíce mi.

(Neumann 1950: 44)

Zdroj a smysl života nachází básník ve spojení se zemí a přírodou:

Tu trochu klopýtal jsem v měkkém mechu
omámen vůněmi a ptáků jásosem;
však pryskyřice dodaly mi dechu:
se zemí srůstaje svým žiji životem.

(Neumann 1950: 86)

Tento v podstatě bergsonovský „élan vital“ je i zdrojem umění a krásy:

zde živoucí krásy a naděje, zvěř, květiny, mechy a ručeje
pohanské pudy chválí písní majestátního klidu

(Neumann 1950: 84)

Závěrem bych chtěla zdůraznit, že z hlediska vývoje umění a jeho proměn je určující spíš myšlenkový svět umělcův, umělcův vztah k životu a k společnosti, než letopočty a přelomy století samy o sobě. Pokusila jsem se to ukázat například na rozdílném typu symbolistické poezie Otokara Březiny a S. K. Neumanna, která vznikala přibližně ve stejné době, na konci devadesátých let. „Únava“ z konce století, vázaná k proměně 19. století ve 20. století, mohla být, alespoň do jisté míry, i záležitostí dobové módy. Společností i kulturou více otrásl rok 1914 a celá první světová válka, která způsobila i přerušování kontinuity vývoje českého moderního umění. Vzhledem k ní a k dalším ozbrojeným konfliktům a válečným tragédiím, které pak celé 20. století provázely, se přelom 19. století ve 20. století jeví, jak ve společnosti, tak v rozkvétajícím moderním umění a v bohatství rozmanitých směrů a stylů, skoro idylicky. Oprávněně a zasvěceně nahlížel na běh událostí tohoto století Max Brod, když napsal: „Kdo nežil před rokem 1914, neví, co je sladkost života“ (Brod 1966: 76).

Literatura

BROD, Max

1966 *Život plný bojů* (Praha: Mladá fronta)

BŘEZINA, Otokar

1958 *Básně* (Praha: Čs. spisovatel)

HLAVÁČEK, Karel

1964 *Pozdě k ránu. Mstivá kantiléna* (Praha: SNKLU)

CHALOUPKA, Bohuslav

1995 „Budoucí umění“, in *Moderní revue 1894–1925* (Praha: TORST), str. 286–89

KARÁSEK ze Lvovic, Jiří

1995 „O kritice jako žánru uměleckém“, in *Moderní revue 1894–1925* (Praha: TORST), str. 290–91

1995a „Sociální užitečnost umění“, in *Moderní revue 1894–1925* (Praha: TORST), str. 292–93

MARTEN, Miloš

1995 „Kritérión života“, in *Moderní revue 1894–1925* (Praha: TORST), str. 310–13

NEUMANN, S. K.

1950 *Knihy lesů, vod a strání* (Praha: Svoboda)

1955 *Knihy mládí a vzdoru 1895–1902* (Praha: Čs. spisovatel)

NIETZSCHE, Friedrich

1995 *Tak pravil Zarathustra* (Olomouc: Votobia)

PROCHÁZKA, Arnošt

1995 „Glosa k ‚České moderně‘“, in *Moderní revue 1894–1925* (Praha: TORST), str. 293–95

ŠALDA, František Xaver

1941 „Nová krása: Její geneze a charakter“, in F. X. Š.: *Boje o zítřek* (Praha: Melantrich), str. 111–44

ŠRÁMEK, Fráňa

1953 *Stříbrný vítr* (Praha: Čs. spisovatel)

1960 *Splav* (Praha: SNKLHU)

TOMAN, Karel

1953 *Básně* (Praha: Čs. spisovatel)